

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

ЦЕРКВИ БАТУРИНА

Багато чого може розповісти архітектура допитливому досліднику. Недарма М. В. Гоголь писав: «Архітектура — теж літопис світу. Вона говорить тоді, коли вже мовчать пісні й білини». Батурин же у певний час не поступався своїм унікальним зодчеством великим містам України. Розташований у місці, визначенім самою природою якнайкращим для спорудження міста-фортеці, вже здавна вражав він путівників, що наближались до нього, своїми потужними мурами, продовжує і зараз вражати обрисами палацу Розумовського, красою Воскресенської церкви. Й це не виняток. Адже, як показали дослідження, древні зодчі зводили ці будови не на око, а на основі ретельних математичних розрахунків, починаючи з дерев'яних споруд і кінчаючи цегляними. Разом з архітектурними формами, запозиченими у Візантії, формувався новий, національний стиль — українське барокко. До нього належить Батуринський храм, перша згадка про який відноситься до 1692 року.

Це була фортечна церква живоначальної Трійці. Автор проекту невідомий, тож можна обмежитися версією щодо цього. Відомо, що гетьман Самойлович запросив на службу до столиці знаменитого архітектора, військового інженера Адама Зерніку, по православному — Івана Баптиста. У цей період руйнівні війни вплинули на будівництво. Так, в 1680 році правобережний гетьман Петро Дорошенко з татарами зруйнував гетьманську столицю. До того ж, застосування вогнепальної зброї вимагало змін в спорудженні фортець. Тому не виключено, що з ініціативи цього архітектора не тільки зміцнювалась фортеця, але й споруджувалась батуринська Троїцька церква. Судячи з описів творінь цього архітектора в інших місцях, вона була хрестовидною, семибанною. Благодійником же її, безсумнівно, був гетьман Мазепа. Приміром, свого часу зафіксовано, що ним видано 20 тисяч золотих церкві Святої Трійці в Батурині.

За народними переказами, саме з мазепинського стовпа в центрі батуринської фортеці К. Розумовський збудував Воскресенський храм. Коли його розбирали, було добуто багато цегли, заліза, всередині виявлений значний скарб. За моїми дослідженнями, ці перекази мають під собою реальну основу. Передаючись з вуст в уста, слово «слуп» трансформувалося у «стовп». Слупом же в давні часи називались церква без алтаря, дзвіниця, каплиця. Тож, швидше за все, мова йде про дзвіницю Троїцької фортечної церкви, зруйнованої російськими військами в 1708 році.

У другій половині XIX століття батуринські храми досліджував Ф. Гумилевський. Він вважав, що Троїцька церква і дзвіниця були настільки великими, що з їх залишків збудували Воскресенську церкву, а решту використали на спорудженні палацу Розумовського. При дослідженні цих будівель виявилось, що віконні металеві ґрати, встановлені у Воскресенському храмі і палаці, однакові.

Згідно з документами Чернігівської єпархії церква збудована як усипальниця К. Г. Розумовським 1803 року. Але, за архівними даними Чернігівської губернської комісії, зареєстрована дата — 1780 рік.

Воскресенський храм споруджений в стилі пізнього класицизму. В плані церква хрестовидна. Довжина споруди 28 метрів, ширина 18 метрів, а висота становить 31 метр. Фасад церкви прикрашений портиками з трикутними фронтонами. Портик підтримується колонадою тосканського ордеру. Зверху баня, увінчана сферичним куполом, що несе на собі циліндричну башту з хрестом.

На початку XX століття у Воскресенському храмі були одноярусний позолочений іконостас італійської роботи, коштовні ікони, церковні книги. При церкві функціонували богодільня і парафіяльна (приходська) школа. У західній частині храму над склепом-могилою К. Розумовського знаходився пам'ятник у вигляді піраміди з гербом і урною в лавровому вінку.

1927 року усипальниця Розумовського була пограбована. Влітку того ж року до Батурина прибула комісія на чолі з завідувачим Конотопським музеєм О. І. Поплавським і пред'явила місцевій владі документи на розкриття гетьманської гробниці. Технічним виконавцем був мешканець Батурина Яків Васильович Андріяко. Ось його

спогади, що були надруковані 19 грудня 1991 року в «Деснянській правді»: «Мене викликав голова сільради тов. Беліченко і сказав, що приїхала комісія по розпечатуванню склепа Розумовського. Бери ломик, зубило і молоток і будеш його відкривати. Я, за наказом, відбив кришку гроба. В ніс вдарив п'янкий запах невідомих ароматичних трав. Там лежало тіло останнього гетьмана України К. Г. Розумовського. Воно здавалось муміфікованим. Обличчя злегка жовтуватого кольору, світло-русяве волосся, зачісане назад. Зодягнутий у чорний сюртук, такі ж брюки, через плече перекинута стрічка, всипана коштовним камінням, на грудях — золота зірка і якийсь значок. На правому боці — позолочений із срібним ефесом кортик, також всипаний коштовностями. В углов'ї стояла срібна ікона Богородиці. З правого боку лежала гетьманська булава із вправленими в неї рожевими, синіми і білими коштовними каменями та позолоченими проміжками. В кінець рукоятки вправлений великий корунд. Усі ці реліквії я подав комісії... Потім я наклав гроб віком і вибрався зі склепу. Комісія поїхала. Наступного дня у склеп почали заглядати жителі Батурина, які повідомили, що тіло почало розкладатися, з'явився нестерпний запах. Мене знову викликав голова сільради і сказав: «Ціла біда! Замуруй склеп наглухо...». Цю розповідь надрукувала Світлана Гаврилова.

Прошло чимало часу відтоді, як комісія забрала цінності. У Сумському обласному архіві був знайдений протокол розкриття гробниці Розумовського, але в ньому не згадуються ті речі, про які розповідав Я. В. Андріяко. Читаємо витяг з протоколу: «Нікаких драгоценностей в виде перстней, креста нательного, пряжек и т. п. не обнаружено...».

Але цього було замало. Треба було знайти документи або свідків, які причетні до цієї справи. Подальший пошук тривав. Читаючи по кілька разів документи, С. Гаврилова звернула увагу на таку деталь в свідченні Я. В. Андріяки. «...тільки я встиг зацементувати отвір, як у церкві з'явився солідний на вигляд чоловік, науковий співробітник чи вчений з Києва, який був дуже схвилюваний. Він сказав: «Жаль, що я запізнився. Відкривати склеп не можна було...».

За документами встановлено, що це був глухівчанин Ернст, який в той час працював крайовим інспектором охорони пам'яток. Федір Людвігович Ернст, 1891 року народження, був родом з сім'ї дрібного німецького підприємця. Батько його мав невеликий шпигатний завод у Глухові. У 1909 році Федір успішно закінчив Глухівську гімназію, потім навчався в Київському університеті на історико-філологічному факультеті. У роки радянської влади Ернст займався охороною пам'яток національної культури, працював у Всеукраїнській Академії наук, досліджував українську архітектуру. Автор наукових праць «Стара бурца в Києві» (1921), «Український портрет XVII—XX ст.», «Виставка українського портрета» (1925), «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів» (1926), «Українське малярство XVII—XX ст.» (1929), «Київ. Провідник» (1930).

Ернст довідується про варварську акцію знищення гробниці Розумовського, проводить службове дізнання, в київській газеті «Пролетарська правда» публікує статтю «Герострат з Конотопу». Однак в цій статті нічого не згадувалося про гетьманські коштовності, а розповідалося, що був ще на Чернігівщині граббжник, який пограбував Седневську церковну усипальницю.

Минуло чотири роки, в третьому номері за 1995 рік в «Сіверянському літописі» з'явилася стаття «У склепі останнього гетьмана». Підготовлена вона до друку Олександром Коваленком та Світланою Гавриловою. Їхня ж і передмова. Прочитавши її, мені схотілося подякувати за науково обгрунтований коментар. А до цього хотілося б додати і свої зауваження, які ґрунтуються на моїх дослідженнях.

Аналізуючи зібрані матеріали, я задавав питання: «А куди ж поділися гетьманські клейноди?». У своїх спогадах Я. В. Андріяко стверджує, що ці речі він бачив не в Конотопі, а в іншому місці. Цитую його слова: «...Якось, уже після колективізації, я був у Москві, проїздом з Уралу. Заходжу до одного з музеїв і раптом бачу... добре знайому мені булаву, вензель і серце гетьмана Розумовського».

Дійсно, відбувалось таке, що художні цінності, які належали українському народові, за вказівками зверху, потрапляли до російських музеїв. Так перекочували до Ермітажу золота гривня Володимира Мономаха, чернігівський скарб часів князювання Рюриковичів, які знайдені на території Єлецького монастиря, ніжинський грошовий скарб, електричний посуд, золота діадема та інші цінні речі, знайдені в скіфських курганах на півдні України.

Якщо вірити свідченням Я. В. Андріяки, то це дає підставу підозрювати, що грабб гетьманської усипальниці був кимось таємно інспірований.

Відновимо картину пограбування. У той час, коли Поплавський зібрався подорожувати до гетьманського склепу, з'являється в Конотопі завідувач Чернігівським музеєм Вайнштейн і прохає Поплавського взяти його до Батурина, але той ухилиється. Київська крайова інспектура надсилає телеграму райвиконкомові про припинення незаконних дій відносно руйнування пам'ятника, але Поплавський перехоплює цю телеграму. Характерно, що протокол розкриття гетьманського склепу був складений з порушенням діючого діловиробництва: неправильно вказано дату розкриття — на чо-

тири дні пізніше, ніж було насправді. За цей ганебний вчинок Поплавський мав би понести відповідальність, але він відбувся невеликим... «переляком». Читаємо інформацію Народного Комісаріату Освіти УРСР від 15 жовтня 1927 року: «Зав. Конотопським музеєм Поплавський знятий з цієї посади. Зважаючи на щире визнання ним своєї провини, комісією дозволено йому працювати на невідповідальних посадах в музеях...».

Після звільнення з посади Поплавський приїздить до Харкова і влаштовується доглядачем у художньому музеї. Невдовзі він стає науковим працівником. Восени 1933 року Поплавський був звинувачений в контрреволюційній діяльності і засуджений.

Трагічно склалася доля крайового інспектора Ернста. 24 жовтня 1933 року його заарештовують як «члена контрреволюційної організації» нібито за саботаж у науковій роботі з питань соціалістичного будівництва.

Ошуканий слідчим, він підписує звинувачувальний акт. Судова трійка при Колегії ДПУ (УРСР) від 29 травня 1934 року присудила — три роки ув'язнення у виправно-трудових таборах. Відбувши строк покарання, Ернст довгий час кочує по Росії і на решті одержує посаду заступника директора художнього музею в Уфі. Не дають йому спокою і пізніше. 16 липня 1941 року Ернста знову заарештовують, «шиють» співробітництво з німецькою розвідкою. Особлива нарада при НКВС 10 жовтня 1942 року звинуватила його в зраді Батьківщини і винесла суворої вирок — розстріляти. 28 жовтня цього ж року Ернста не стало.

Припустимо, що Ернста знищили з метою замести сліди пограбування. Тоді виникає питання, чому Поплавський, який буцімто сприяв викраденню гетьманських речей в інтересах Москви, не мав імунітету захисту від «несподіванок». Який же зв'язок цих двох людей з подіями, які відбувалися навколо склепу. Відповіді ніякої. Це просто збіг обставин. Вони випадково попали під жорна репресій, котрі в той час тисячами розмелювали ні в чому не винних людей. Історія нам залишила не тільки міфічного Герострата, але й реального Танатоса. Якщо перший руйнував культуру, то другий знищував людей. В російському пантеоні цей бог був одноликим. І ім'я його відоме — Сталін. Піддається сумніву розповідь Андріяки стосовно наявності гетьманських речей в труні Розумовського, а також достовірність запису цієї розповіді, зробленої О. Кодаковим. Не зміг би технічний виконавець майже в п'яті склепу за лічені хвилини розгледіти ці речі, а потім через тридцять років так детально розповісти про це Кодакову.

У своїх спогадах Я. В. Андріяко розповідав: «Наука — велика справа. Жаль, що в мене до революції не було можливості вчитися». Я вважаю, що опис гетьманських скарбів О. Кодаков зробив, мабуть, не з слів Андріяки, а з іншого джерела, згустивши фарби. За козацьким звичаєм, коли гетьман звільнявся з посади або помирав, всі військові клейноди відбиралась і, як знаки державної влади, передавались новообраній особі. Як завжди, атрибуту цієї влади знаходилися в полі зору російських царів.

2 листопада 1708 року в листі з Воронежа до Батурина на ім'я Меншикова Петро I писав: «Ежели есть булава и знамена, изволь прислать: для нового гетьмана zelo нужно».

Катерина II, скасовуючи гетьманство з політичних міркувань, не зважилась на те, щоб залишити знаки державності України назавжди в руках Розумовського. Її рішення по цьому питанню було однозначне: ніякої автономії України не існує і не може бути. Проте український народ у своїх думках і піснях спростував ці слова: «Не на теє, миле братте, я Січ руйнувала. Ой, щоб я вам ваші землі, клейноди вертала».

Було й таке, що російську державну скарбницю поповнювали за рахунок гетьманської. З опису майна Самойловича після його арешту: було конфісковано царським урядом 20 пудів 38 фунтів срібних виробів. Серед відібраного майна була і цінна військова зброя, наприклад, шабля, яка була оздоблена 315 каменями, позолочений в оправі палаш.

М. З. Петренко, автор наукової праці «Українське золотарство XVI—XVIII ст.», вивчаючи художні вироби з золота і срібла, відвідав музеї Москви, але нічого не знає про гетьманські вензель і булаву. Дійсно, він бачив там три срібні чарки з гербом Розумовського, які зараз зберігаються в Московському державному музеї (№ 691 щ., 23510 щ.) та одна чарка (№ 15640) знаходиться в Оружейній палаті.

Скільки разів вчені, археологи гірко розчарувались, коли потрапляли до поховальної камери і, відкривши домовину, переконались, що вона порожня. Злодії були майстрами своєї справи. Наприклад, при грабуванні піраміди злодію треба було обстежити кілька тисяч кам'яних блоків, знайти вхід, потім опуститися в піраміду, знайти коридор, замкнений монолітною брилою, відсунути її примітивними інструментами. Це ж нелего. Скільки шукачів легкої поживи нищорили по українських степах, шукаючи в курганах золото. Бували випадки, що шахта раптово обвалювалась і живо хоронила грабників. Про це свідчать людські кістяки, знайдені при розкопках курганів.

Найбільш потерпіли від грабувань архаїчні поховання. Так, а 1881 році український вчений В. Б. Антонович розкопав скіфський курган поблизу Борзни, який виявився пограбованим. Поховання було датоване V століттям до нашої ери. При детальному обстеженні знайдено золоту платівку із зображенням оленя, що говорить про те, що поховання з числа багатих.

Щоб запобігти пограбуванню, стародавні майстри при спорудженні могили будували не одну поховальну камеру, а кілька. У такому разі важче було грабувати. Завдяки таким пересторогам стали можливими унікальні знахідки — такі як пектораль тощо.

Виникає питання, чи були які-небудь перепони на шляху Поплавського при пограбуванні гетьманської гробниці. Безумовно, були, але незначні. Ернст у своїй статті «Герострат з Конотопу» іронічно пише: «Думка «знайти» труну Розумовського (нібито мова йде про якогось єгипетського фараона, а не про людину, що вмерла в XIX сторіччі...)». «Зірвав перед надгробком дошки підлоги (Поплавський), бачить склепіння. Тоді пішли в хід лом, дзьобаки...».

У чому справа? Про що веде мову Ернст? Як свідчать документи, Поплавський двічі хотів проникнути до гетьманського склепу. Перший раз він це зробив в 1925 році, але спроба була безуспішною по тій простій причині, що просто не зміг знайти дверей до склепу. Не знайшов він їх і в 1927 році, тому вимушений був руйнувати звід склепу. По цій же причині Ернст теж не міг проникнути до склепу, а руйнувати замуrowаний отвір не зважився. Двері до склепу не знайдені й досі.

У протоколі розкриття склепу зазначено, що труна знаходилась в поганому стані. Відсутні срібні фігури двох козаків, які кріпились до герба Розумовського. Наявність в склепі трухлявих дощок говорить про те, що тут вже хтось побував раніше, ніж туди проник Поплавський.

Наведу такий приклад. У 1924 році працівником Чернігівської політпросвіти Оландарем без ніяких пригод було виїнято з гробів Седнівського церковного склепу кілька мерців, котрі померли XVIII—XIX ст. Порівняємо їх з тілом Розумовського, який помер в XIX ст. Це велика різниця. Якщо Поплавський знайшов в труні Розумовського кістяк, покритий пліснявою, то седнівські мерці збереглися дуже добре і експонувалися в Чернігівському і Харківському музеях. Це ще раз підтверджує той факт, що труну Розумовського давно відкрито.

Я не наважуся стверджувати, що при похованні Розумовського ніхто нічого не клав в труну з цінних золотих речей. Люди того часу суворо дотримувались ритуального обряду і обов'язково при похованні мерця клали в труну побутові речі. Але мова йде не про рядового козака, а про гетьмана України.

Залишається з'ясувати, коли була пограбована усипальниця Розумовського. Найбільш вірогідною версією можна вважати ту, в якій мова йде про другу половину XIX ст., коли проводилась масова реконструкція храмів. Мета перебудови — надати західноєвропейського стилю. З старих церковних будов знімався один з куполів, а на його місці споруджували багатоярусну дзвіницю. А якщо цього не можна було зробити, то її прибудовували біля входу до церкви.

Внаслідок реконструкції усипальниця Розумовського опинилася ізольованою з усіх боків. Слід звернути увагу на таку деталь, яка зафіксована в протоколі розкриття. Церковний склеп складається з кількох шарів цегли. Так от, нижній шар відрізняється від поверхового як за якістю кладки, так і за розчином. Три шари змуровано на вапняному розчині, а четвертий — на гліні. Це дає нам підставу стверджувати, що Воскресенський храм дійсно перебудовувався.

Подібні дослідження говорять, що в історії Батурина є білі плями. Але з кожним роком їх стає все менше.

Трагічна доля спіткала багато які храми Батурина. Чудовий кам'яний храм на честь Миколи Чудотворця був збудований за часів гетьмана Івана Мазепи, який надавав йому роль Соборної церкви — головного храму міста.

За дослідженнями мистецтвознавця Федора Людвіговича Ернста, храм почали будувати між 1696 та 1698 роками. У ті часи відбувалося злиття двох архітектурних стилів: українського барокко та новоєвропейського. Дерев'яних церков майже не будували, але за їх зразком створювали кам'яні п'яти- або семибанні храми тризубної конструкції. До 1708 року, коли Меншиков зруйнував Батурин, церкву Миколи Чудотворця добудувати не встигли. Сам храм не зберігся, рештки його були знесені у 40-х роках вісімнадцятого сторіччя, а на його місці встановлена каплиця.

У роки радянської влади каплиця була зруйнована, тепер на тому місці знаходиться базар.

Велику архітектурну цінність являв собою Покровський храм. Історик Ф. Гумилевський дотримується думки, що він був збудований з решток Миколаївської церкви. Непряме підтвердження цьому знаходимо і в опису Батуринського ландшафту, написаного німецьким мандрівником академіком Гільденштедтом, який відвідав Батурин

1774 року. Покровський храм був виконаний в стилі ампір. В плані — це квадратна споруда розміром 21х21 м. Зовні церква нагадувала собор Різдва Богородиці, що в Козельці (проект архітекторів Григоровича-Барського та А. Квасова). У ній був дво-ярусний іконостас грецького стилю. Храм, якому вдалося вціліти в роки сталінського режиму, війни 1941—1945 років, був знесений за розчерком пера чиновника, а на його місці збудовано районний Будинок культури (нині приміщення Батуринської середньої школи). Церковний цвинтар також зазнав варварського знущання: унікальні барельєфи, надмогильні плити з епітафіями були скинуті бульдозером в сусідній розмитий весняними водами яр. На святому місці збудували водонасосу станцію. Невже «батьки» селища не знайшли кращого місця для цієї технічної споруди? Як піднялася рука у чиновників на усипальницю предків? Згадується біблейський вислів: «Час розкидати каміння — час збирати каміння»...

Володимир ЗАДКО.

ДО ІСТОРІЇ МОЛОДІЖНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОУН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Повернення радянської влади на звільнені від німецьких загарбників території, означало відновлення старих методів управління та способів організації економічного життя. Це стосувалось і Чернігівської області.

Для відбудови зруйнованої промисловості необхідна була велика кількість робочих рук. Так, вже в 1944 р. на шахти Донбасу та підприємства важкої промисловості було мобілізовано 51000 чоловік.¹

Окрім того, щорічно проводились примусові набори до різного типу шкіл ФЗН та ремісничих училищ. За 1945—1950 роки до промислових регіонів із Чернігівщини було вивезено близько 50 тисяч дітей віком від 12 до 16 років.² Масового характеру набрало дезертирство із шкіл ФЗН. Органами влади був виданий навіть указ про кримінальну відповідальність втікачів і тих, хто їх переховував.

Знекровлене війною та масовими мобілізаціями село опинилося на межі виживання. Цьому сприяла і колгоспна політика держави. За свідченнями самих колгоспників люди «живуть погано, хліба не мають, майже все зерно здають державі, окрім того, платять великі грошові податки».³ Вкрай незадовільна організація праці з боку керівництва колгоспів викликала справедливе обурення колгоспників. Результати цензування листів селян засвідчили, що «безгосподарність панує кругом». До речі, зазначимо, що за 24 дні (з 5.XI до 29.XI.49 р.) таких критичних зауважень набралось аж 93. Але ж це тільки в листах, які йшли до військовослужбовців в армію. Так, О. Назаренко, житель Білошицької Слободи Холминського району, писав своєму сину: «Голова колгоспу Попсуй буває в колгоспі 1 раз на тиждень, п'є тільки, а не керує. Він сказав, що заведе колгосп в могилу. Так і робить. Були добрі коні — подохли, картоплі було 30 гектарів — померзла. Людям хліба дали по 30 грамів, а картоплі не дали зовсім...».⁴ Автор іншого листа з с. Оленівки Борзнянського району свідчить, що «більшість зернових проросли і згнили в покосах, картопля і буряки померзли, кукурудза до цього часу (кінець листопада) на корню».⁵

Безгосподарність керівників повинна була компенсуватись тотальним оподаткуванням, що не давало змоги селянам використати навіть продукцію, вирощену на власних горадах.

Нешадна експлуатація не могла не викликати супротиву владі, який виявлявся у різних формах — від скарг до збройної боротьби. Стихійні прояви невдоволення знаходили вихід у грабунках та підпалах магазинів, будівель сільських споживчих товариств, колгоспних комор та тваринницьких ферм. Але поряд з цим досить частими були напади на сільради⁶ як конкретні уособлення державної влади. Це не на жарт турбувало владні структури і додавало роботи компетентним організаціям, бо поїбна ситуація склалась майже в кожному районі області. Та незважаючи на значний розмах, цей рух був розрізнений, не мав ясно визначених цілей і зрештою був приречений на поразку. На кінець 40-х років такі групи швидко локалізувались і знищувались підрозділами МДБ. Як свідчить доповідна записка про результати проведення роботи по боротьбі з бандитизмом на території Чернігівської області за період з 1 жовтня 1948 року по 1 жовтня 1949 року, «було ліквідовано 22 бандгрупи із загальною кількістю учасників в них 100 чоловік та 10 банд-одиночок».⁷

Інша справа була зі спробами організованого опору. Як відлуння подій на Західній Україні — на Чернігівщині подекуди також створювалися осередки ОУН.⁸ Так, в 1949 році органами МДБ розкриті підпільна молодіжна організація ОУН в с. Конашівці Борзнянського району. Як виявилось, вона була створена двома юнаками —